

УДК 811.161.2'373.232

DOI <https://doi.org/10.18524/2410-3373.2025.28.343048>**Наталія КОЛЕСНИК**

Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича
Чернівці, Україна

Nataliia KOLESNYK

Chernivtsi Yuriy Fedkovych National
University
Chernivtsi, Ukraine

ДО ПРОБЛЕМИ СТАТУСУ ІМЕНІ ПО БАТЬКОВІ В УКРАЇНСЬКІЙ СИСТЕМІ НАЗИВАННЯ

TOWARDS THE PROBLEM OF THE STATUS OF THE PATRONYMIC IN THE UKRAINIAN NAMING SYSTEM

ABSTRACT

Introduction. The article dwells on one of the most discussed issues in Ukrainian linguistics – the status of patronymic in the official Ukrainian system of naming. Different scholars' approaches were analysed on the origins and evolution of these types of anthroponyms, in particular, coinages in -ych, -ovych, -evych, and their place in the Ukrainian anthroponymic system. We would like to emphasize that the complexity of the issue is stipulated by the fact that it encompasses not only linguistic aspects, but also historical, social, and legal ones.

Purpose. The purpose of the study is an analysis of the historical development and changes that the linguistic status and sociocultural significance of patronymics in the Ukrainian anthroponymic system gained over a lengthy period of its functioning. The study focuses on establishing the reasons why the peculiarities of use of these types of anthroponyms are debatable in modern use and specifying factors influencing modern use of patronymic names.

Object of study. The object of study is patronymic names as an element of the Ukrainian anthroponymic system, their genesis, functioning and correlation with other anthroponymic components in diachrony.

Research methods. A large number of research papers, monographs and dissertations discussing the history of the Ukrainian anthroponymy were examined with the application of analysis and synthesis, induction, deduction, and observation. A descriptive method was applied for the systematisation and classification of material, and also some elements of diachronic analysis were used to present the evolution of patronymic names from the Old Rus period to the present time. A comparative method was used to analyse the differences in the formation of Ukrainian and russian anthroponymic traditions in view of the considerable administrative pressure that the Ukrainian system had to undergo from different russian administrations.

Research results. The analysis of numerous papers of Ukrainian onomasts proves that patronymic names ending in -ych, -ych, -ovych, -evych are ancient and organic elements of the Ukrainian anthroponymic system. They were formed by means of patronymic suffixes beginning in the Old Rus period and served different functions: from substitutes for a name, specifying elements for a proto-surname and patronym proper. They were used in three-element anthroponymic formulas in the modern function of patronymic names ending in -ych, -ovych/-evych, along with other patronymic names.

The use of a three-element anthroponymic formula (name + patronymic + surname (AE last name) in Ukrainian does not coincide with its analogue in the russian language, as its legalisation took place later and under the influence of outer factors.

Conclusions. *The article proves that a three-element anthroponymic formula in Ukrainian is not a calque from russian, but a result of independent development and has a lasting history of its use. However, its final adoption as an official naming took place due to the influence of the russian administrative system.*

Keywords: *onomastics, anthroponymic system, patronymic, patronymic name, sociocultural aspect*

ВСТУП

Пропонована тема розвідки належить до дражливих тем в українському мовознавстві. І належить, на нашу думку, безпідставно, бо джерелом розбіжностей під час її обговорення стає не сам факт питомості чи непитомості, «нашості» чи «ненашості», статусу цього антропонімного компонента в національному іменнику, а питання обов'язковості чи необов'язковості його вживання в нинішній офіційній формулі називання українців. Ті науковці, що наполягають на обов'язковості, наводять беззаперечні факти безперервного використання патронімів на *-ич, -ович/-евич* з давньоруської доби до наших днів, появу трилексемних антропонімоформул ще в староукраїнський період як факт буття української системи найменування. Їхні опоненти натомість пояснюють легалізацію тричленної антропонімійної формули впливом «ворожої» російській ономастики на українську антропонімійну систему і т. д. Гадаємо, причиною такої ситуації не в останню чергу є те, що, власне, розгляд цього різновиду власних назв, який є елементом офіційної формули називання, має, окрім лінгвістичного, ще й правничо-суспільний і соціокультурний аспекти.

МЕТА ДОСЛІДЖЕННЯ

Метою дослідження є аналіз історичного розвитку та змін, яких зазнавали лінгвістичний статус і соціокультурне значення імен по батькові в українській антропонімійній системі впродовж тривалого періоду свого функціонування. Розвідка спрямована на виявлення причин розбіжностей в поглядах ономастів на особливості побутування цього розряду антропонімів у сучасному узусі, а також присвячена аналізу чинників, що впливають на його сучасне вживання. Поставлена мета спонукає залучити в пропонованій

публікації відповідні **методи дослідження**. Опрацьовано значну кількість наукових праць, монографій та дисертацій, що висвітлюють історію української антропонімії із залученням загальнонаукових методів, таких як аналіз і синтез, дедукція та індукція, спостереження та узагальнення. З лінгвістичних методів основним є дескриптивний, який допомагає систематизувати та інтерпретувати мовні факти, описуючи їхні властивості та особливості, зокрема проаналізувати імена по батькові як елемент української антропонімії системи, їхній генезис, специфіку функціонування та особливості взаємодії з іншими антропонімічними компонентами в діяхронії. Відповідно такий опис вимагає застосування елементів діяхронного аналізу для представлення еволюції патронімів від давньоруської доби до сучасності. Зіставний метод використано для порівняння шляхів формування української та інших антропонімічних систем слов'ян, зокрема російської.

ЗДОБУТКИ

Коли йдеться про цей різновид власних назв, пам'ятаймо, що маємо насамперед справу з одним із компонентів української антропонімії системи. За Словником української ономастичної термінології Д. Бучка і Н. Ткачової, «антропонімічна система – організована сукупність антропонімів певного етносу» (СУОТ, 2012, с. 42); за М. Худашем, монографія якого «З історії української антропонімії» стала настільною книгою для кожного українського ономаста, «внутрішньо організована сукупність засобів і моделей мовної ідентифікації особи, властивих тому чи іншому народові» (Худаш, 1977, с. 7). Обидві дефініції наголошують на тому, що кожен із різновидів антропонімів є елементом цілісної структури із визначеною внутрішньою організацією. Отже, включений у складну систему її взаємостосунків і взаємозв'язків, обіймає певну позицію, має певний статус. Розгляд будь-якого її компонента необхідно здійснювати з огляду на цей факт. Саме такий підхід демонструють наявні в українській ономастиці праці дослідників, які займалися вивченням антропонімії (зокрема в діяхронії). Патроніми (і сьогоденні імена по батькові) ставали об'єктом зацікавлення

насамперед тих із них, хто зосереджував увагу на історії становлення прізвищевої системи українців, а відповідно і на складі та структурі антропонімної формули. Йдеться передовсім про одні з перших досліджень: праці Л. Гумецької «Нарис словотворчої системи української актової мови XIV–XV ст.» (1958), І. Сухомлина «Основи Полтавської ономастики (за матеріалами Полтавських актових книг XVII ст.)» (1964), А. Залеського «Спостереження над українськими прізвищами XVII ст.» (1964), Ю. Редька «Сучасні українські прізвища» (1966)), О. Неділько «Антропонімія північної частини Лівобережної України (друга половина XVII–XVIII ст.)» (1969), П. Чучки «Антропонімія Закарпаття» (1969).

Продовжуючи традицію, запроваджену згаданими науковцями в 50-60-х роках XX ст., українські ономасти з кінця 70-х і донині більшою чи меншою мірою торкалися проблеми входження протопрізвищ¹ до антропонімних формул, дво- чи трилексемної, а це автоматично зобов'язувало висловлювати певні міркування щодо історичного матеріалу, в якому патронім на *-ич*, *-ович*/*-евич* у низці прикладів був ужитий як один із її компонентів на місці сучасного імені по батькові. Маємо на увазі праці: В. Шевцової «Антропонімія Середньодніпровського Лівобережжя України (на матеріалі середньодніпровських лівобережних пам'яток другої половини XVII – першої половини XVIII ст.)» (1978), Р. Керсти «Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування» (1984), М. Сенів «Основні способи і засоби ідентифікації жінки в писемних пам'ятках української мови XIV–XVII ст.)» (1986), Г. Бучко «Прізвища Бойківщини в період їх становлення і в наші дні» (1986), Р. Осташа «Українська антропонімія I половини XVII ст. Чоловічі особові імена (на матеріалі Реєстру Війська Запорозького 1649 р.)» (1986), С. Панцьо «Антропонімія давньої Лемківщини» (1985), Л. Тарновецької «Становлення українських прізвищ Буковинського Подністров'я (на матеріалі ревізських сказок XIX ст)» (1990), О. Добровольської «Лексична база прізвищ Війська

¹ На нашу думку, цей, запропонований Д. Бучком термін вдаліший, ніж попередній – прізвищева назва (СУОТ, с. 157).

Запорозького, за «Реєстрами» 1649 р.» (1995), І. Фаріон «Антропонімія система Верхньої Надніпрянщини кінця XVIII – поч. XIX ст. (прізвищеві назви)» (1996), Б. Близнюк «Сучасні гуцульські прізвища в історичному розвитку» (1997), Г. Панчук «Антропонімія Опілля» (1999), Г. Бачинської «Антропонімія переселенців з Польщі на Тернопільщину» (2001), І. Єфименко «Українські прізвищеві назви XVI ст.» (2001), Л. Кравченко «Антропонімія Лубенщини» (2002), С. Шеремети «Антропонімія північної Тернопільщини» (2002). С. Глущика «Українська антропонімія у Генеральному описі Лівобережної України 1765-1769 рр.: словотвірна і морфологічна структура (на матеріалі Київської сотні Київського полку)» (2003), Н. Рувольової «Антропонімія Західного Поділля кінця XVIII–XX ст.» (2004), І. Ільченко «Антропонімія Нижньої Надніпрянщини в її історичному розвитку (надвеликолузький регіон)» (2003), І. Корнієнко «Прізвища Дніпровського Припоріжжя (граматична структура, морфемна структура, лексико-семантична база, походження)» (2004), Ю. Фернос «Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст.» (2008), Ю. Блажчук «Антропонімія Уманщини XVII – початку XXI ст.» (2008). О. Марочкіної «Формування прізвищевої системи Розточчя» (2011), Р. Падалки «Динаміка прізвищ Слов'янського р-ну Донецької області (кінець XIX – початок XXI ст.)» (2009), Н. Вирсти «Становлення та розвиток антропонімії Покуття» (2012). О. Ющишиної «Прізвищеві назви і прізвища Центральної Хмельниччини XVII – XXI ст.» (2019) тощо.²

Згадані дисертаційні дослідження та монографії, нагромаджені упродовж останніх десятиліть, містять приклади та міркування, присвячені вивченню власних особових назв, зокрема прізвищ та утворених за їхньою допомогою антропонімічних формул на матеріалі як усієї української етнічної території, так і окремих її регіонів.

² Див. детальний огляд згаданих вище праць у статтях О. Дзири «До історії вивчення української антропоніміки» та О.Ющишиної «Історія вивчення української антропонімії та перспективи досліджень антропонімів Хмельниччини» (Дзира, 2013; Ющишина, 2019).

Важливими, звичайно, є також засадничі для українських дослідників думки й спостереження І. Франка, висловлені в праці «Причинки до української ономастики» (1906), у якій наведено міркування про історичну зумовленість виникнення й функціонування українських прізвищ. Розвідка Л. Масенко «Українські імена і прізвища» (1990) – одна з небагатьох праць, у якій йдеться саме про українські імена по батькові як ономастичну категорію. Надважливими є також узагальнювальні фундаментальні дослідження: монографія М. Худаша «З історії української антропонімії» (1977), про що вже йшлося вище, словник П. Чучки «Прізвища закарпатських українців: Історико-етимологічний словник» (2005) та передмова до нього і, звичайно, найновіші монографії С. Медвідь-Пахомової «Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах» (2012) та І. Митник і С. Пахомової «Антропонімікон українського привілейованого прошарку Х-XVIII ст.» (2024). Власне, на ці праці ми надалі найчастіше покликатимемося.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Опрацювавши згадані вище праці, вивіrivши позиції їхніх авторів щодо лінгвістичного статусу імені по батькові в українській онімічній системі, можемо з упевненістю сказати, що суттєвих розбіжностей між позиціями українських дослідників не спостерігаємо.

У сучасній українській офіційній системі називництва ім'я по батькові – це вид антропоніма поряд із особовим іменем, прізвищем, прізвиськом, псевдонімом, криптонімом, кличкою, андронімом, гінеконімом, патронімом; іменування чоловіка або жінки крім імені ще й за іменем батька; таке іменування утворюють за допомогою патронімних суфіксів: *-ич*, *-ович*, *-евич* (для іменування чоловіків), суфікса *-івна*, *-ївна* (для жінок)... (СУОТ, 2012, с. 40, 100), а також різновид патроніма, «найменування людини, утворене від імені, прізвища чи прізвиська батька або предка по батьківській лінії» (СУОТ, 2012, с. 147). За енциклопедією «Українська мова», вид антропоніма поряд із особовим іменем, прізвищем, прізвиськом, псевдонімом (с. 29), ім'я по батькові разом із прізвиськом, прізвищем, що є власними назвами сина чи

дочки, утвореними від батькового іменування (його особового імені, прізвища чи прізвиська) є патронімами (УМ, 2007, с. 462).

Серед згаданих ономастів існує повний консенсус щодо того, що ім'я по батькові є за своєю суттю патронімом і що його присутність в українській антропонімічній системі цілком «законна». А також повна згода панує і в тому, що патроніми – давній і органічний компонент української системи найменування.

Відомо, що поява особових назв була зумовлена певними суспільними потребами, а необхідність відтворення кровно-сімейного ланцюга увагомила присутність в ній патронімів. Ідею патронімічності ономасти взагалі кваліфікують як ономастичну універсалію для індоєвропейських, семіто-хамітських, тюркських та деяких інших мов, хоча, зрозуміло, її національна реалізація в кожного народу є специфічною (Чучка, 2005, с. XII). На думку М. Худаша, «антропонімічна категорія патронімів уже існувала в праслов'янській мові» (Худаш, 1977, с. 84). І очевидно, що впродовж тривалого розвитку як кожна із мовних сімей, так і кожна зі слов'янських мов випрацювала свої, властиві насамперед їй засоби реалізації категорії патронімічності.

Очевидно, патронім в українській антропонімічній системі має багату історію. М. Худаш вважав, що на початках функційно патронім нерідко виступав заміником імені, а не додатковим компонентом і лише з переходом до родового ладу почав перебирати на себе функцію уточнювального елемента найменування сина за батьком, щоб, перебравши на себе функцію протопрізвища, пов'язати «між собою різні генерації одного й того ж роду» (Худаш, 1977, с. 84), і, серед іншого, щоб точніше ідентифікувати поймаєного.

Українська патронімія завжди відзначалася багатим репертуаром патронімних компонентів. П. Чучка вважає, що родичівських формантів, спроможних утворювати синівські іменування з батьківських, на українських землях упродовж останніх століть діяло близько трьох десятків і з-поміж усіх

згаданих називає також утворення на *-ич*, *-ович/-евич*, питомість яких для української антропонімійної системи, їхня органічність, на думку дослідника, поза сумнівами (Чучка, 2005, с. XXVII). Загалом використання патронімів на *-ич*, *-ович/-евич* як антропонімних знаків, за спостереженнями багатьох слов'янських ономастів, має давню традицію у всіх слов'ян.

Досліджуючи антропонімікон українського привілейованого пошарку X–XVIII ст., І. Митник та С. Пахомова залучили матеріали з усіх регіонів України. На пребагатому фактичному матеріалі³ науковиці виявили, що «давню українську антропонімію XI–XIV ст. відрізняє багатство граматичних засобів і відсутність усталених норм у їх вживанні» (Митник & Пахомова, 2024, с. 197). Серед додаткових антропонімних одиниць, за їхніми спостереженнями, вирізняються патроніми як найбільш універсальні ідентифікатори особи; серед представників князівства і шляхти субстантивні патроніми на *-ич*, *-ович/-евич* не мали жодних обмежень у своєму функціонуванні і з XII ст. утворювали найчисельнішу групу післяіменних антропонімних одиниць (Митник & Пахомова, 2024, с. 196). У XV–XVIII ст., на думку дослідниць, патронімні утворення становили другу щодо частотності (після відтопонімних найменувань) групу післяіменних означень, найчисельнішу групу серед яких складали найменування на *-ич*, *-ович/-евич* (Митник & Пахомова, 2024, с. 164).

Л. Гумецька суфікси *-ич*, *-ович/-евич* з первісним значенням приналежності кваліфікувала як такі, що належали до найпоширеніших суфіксів особових назв української актової мови XIV–XV ст. (Гумецька, 1958, с. 9). П. Чучка, розглядаючи проблему прізвища як одиниці мови і його правового статусу, зауважив: «Сьогоднішнє ім'я по батькові за походженням – це, безперечно, один із найдавніших патронімів» і суфікси *-ич*, *-ович/-евич*, поряд із *-ят*, *-юк*, *-енко*, *-инець*, *-ів*, *-ин* відносить до спеціальних

³ Вражає хронологія, кількість залучених рукописних та опублікованих джерел X–XVIII ст. та опрацьованих антропонімів – понад 8000 (3500 – X–XIV і 4600 – XV–XVIII) (Митник & Пахомова, 2024)).

т. зв. родичівських (тобто патронімних у найширшому значенні цього терміна) формантів, генесіонімних суфіксів, які були покликані «указувати, що поіменований новоствореним антропонімом денотат є нащадком особи, згаданої у твірній основі» (Чучка, 2005, с. XXVII).

Однак мусимо констатувати: у сучасному узусі, для сучасного українського мовця ім'я по батькові не цілком тотожне колишньому патронімові на *-ич*, *-ович/-евич* (що переконливо довела свого часу С. Пахомова (Пахомова, 2012)). Так, для цих обох розрядів деривативними показниками є субстантивні суфікси: *-ич*, *-ович/-евич*; так, за морфологічною належністю вони є субстантивами; але ім'я по батькові утворюється лише від повного офіційного особового імені батька; і завжди приєднується до повного офіційного імені особи. Натомість давні патроніми на *-ич*, *-ович/-евич* творилися від різних основ і поєднувалися не лише з офіційною формою особового імені. Р. Керста, вивчаючи українську антропонімію (чоловічі іменування) за писемними пам'ятками XVI ст., наводить приклади найбільш типових для того часу в адміністративно-юридичній практиці двочленних іменувань, і серед трьох названих груп виокремлює ті, у яких до християнського імені (рідше відапелятивної особової назви) додано другий компонент у формі патроніма на *-ович/-евич*, утворений від скороченого або демінутивного варіанта християнського імені (*Федко Артимовичь*, *Waśko Łukułowicz*, *Sien Karpusticz*), назв занять батька (*Ивашко Поповичь*), прізвища батька (*Ониско Бохоновичь*), назв, які вказують на етнічну приналежність (*Федорь Сербиновичь*) або територіальне походження (*Процко Пинчуковичь*), значно рідше від матронімів на *-ич*, *-ович/-евич*, в основі з адаптованими українською мовою християнськими іменами (Керста, 1984, с. 18, 21). Тобто опрацьований дослідницею матеріал демонструє, що як сполучуваність суфіксів *-ич*, *-ович/-евич* з різними основами, так і поєднання патронімної назви з іншим компонентом у складі антропонімної формули в XVI ст. були значно ширшими.

Ще однією з ознак сучасного імені по батькові є неможливість інверсії компонентів та обов'язкова постпозиція стосовно особового імені. Натомість місце давніх патронімів на *-ич*, *-ович/-евич* в національній антропонімній формулі не було стабільним: вони переважно були в постпозиції (виконували функцію протопрізвища, у тодішньому антропонімному словосполученні ім'я було стрижнем і всі інші антропоніми виступали як пояснювальні до імені (Чучка, 2008, с. 521)), але могли й передувати особовому імені (*Мозолевич Левко*, *Панасович Вашко*) (Керста, 1984, с. 21).

Стосовно суфіксів *-ич*, *-ович/-евич* в сьогоденній українській народно-розмовній антропонімній системі, то дослідники зауважують, що вони як живомовні патронімні форманти вже майже не функціонують і нині закріплені тільки за одним різновидом антропонімів – ім'ям по батькові (Кравченко, 2012, с. 326). З-поміж багатої, різмаїтої української патронімійної палітри (нагадаємо, П. Чучка нарахував близько трьох десятків родичівських формантів, які діяли на українських землях упродовж останніх століть і були спроможні утворювати синівські найменування з батьківських (Чучка, 2005, XXVII)), для офіційного найменування в національному називництві як оптимальний спосіб ідентифікації особи було обрано саме їх. Гадаємо, власне, такий вибір було зроблено, тому що згаданий різновид патронімів був «плоть від плоті» української системи називання. Але водночас не можна ігнорувати і можливість впливу російської антропонімійної системи, бо трилексемна формула офіційного найменування утвердилася на тих українських землях, які входили до складу російської імперії. Натомість на західноукраїнських теренах усталилося дволексемне офіційне називання.

Отож можемо підсумувати: аналізований різновид патроніма – ім'я по батькові – з'явився в результаті тривалого розвитку української антропонімійної системи, за походженням є давнім, органічним, функційно багатим елементом, від початків вплетеним у її структуру і здатним упродовж тривалої присутності в її межах виконувати різні функції: замітника особового

імені, протопрізвища і, звичайно, патроніма в багатоконпонентних найменуваннях.

Щодо правничо-соціального аспекту патронімів на *-ич*, *-ович/-евич*, то впродовж багатьох століть українська антропонімійна система мала можливість розвиватися природно, кожна її зміна була зумовлена цивілізаційними (екстралінгвальними), етнокультурними, релігійними та іншими зовнішніми чинниками. Наприклад, занепад давньої іменної асинхронності (кілька імен упродовж життя у межах однойменності), її заміну на християнсько-слов'янську двоіменність дослідники пояснюють жорсткою церковною політикою, що стало однією з причин чи підстав формування не лише дволексемної антропонімної формули, розшарування іменника, але й формування в антропонімії такої категорії як офіційність/неофіційність (Митник & Пахомова, 2024, с. 149). Потреба зафіксувати право на землеволодіння, вказати на кровну спорідненість стала причиною появи родових прізвищевих назв, патронімів і т.д. На думку С. Пахомової, розвиток української антропонімійної системи значною мірою визначила християнсько-автохтонна двоіменність, що тривала впродовж усього староукраїнського періоду. Власне, саме вона зумовила цілковите переважання дволексемного способу ідентифікації особи і високу активність антропонімних формул особове ім'я+прізвище і особове ім'я+патронім від батьківського прізвища (Пахомова, 2012, с. 176, с. 179).

Виконуючи функцію протопрізвища в XV-XVI ст., як і в три наступні століття, патроніми на *-ич*, *-ович/-евич* входили переважно до складу дволексемних формул, які, на думку дослідників, були панівними в українській антропонімії і не мали станового обмеження. Однак значно рідше ставали компонентами три- і багатолексемних найменувань, у яких поряд з іншими патронімами містилися і назви на *-ич*, *-ович/-евич*. І. Митник і С. Пахомова, говорячи про трилексемні іменування князів і шляхти (а, власне, у складі трикомпонентних антропонімоформул про них можна говорити як про повноцінний патронім, максимально наближений до сучасного імені по

батькові), наголошують на їхній рідковживаності в IX–XIV ст. для називання шляхти і майже повній відсутності в середовищі шляхетському (Митник & Пахомова, 2024, с. 278). У наступні століття в шляхетському середовищі і далі переважають двокомпонентні назви, а отже, наявні в них патронімні назви на *-ич*, *-ович/-евич* функціонують в них як протопрізвища. І лише для найменування князів зафіксовано переважання трикомпонентних назв, які не тотально, але «найчастіше містили актуальні патроніми на *-ович/-евич* і були відомі в цілому привілейованому прошарку в різних регіонах України» (Митник & Пахомова, 2024, с. 279).

Інші дослідники української антропонімії теж відзначають відсутність упродовж згаданого часу чіткого станового і територіального обмеження побутування патронімів на *-ич*, *-ович/-евич*. Матеріали XVI ст., опрацьовані І. Єфименко, фіксують ці протопрізвища на позначення не лише представників соціальних верхів, а й купців, челяді: Митковичі, Татаринівичі, Гирмановичі, Олехновичі, Курцевичі) ([Єфименко, 2003, с. 16, 19). Інші дослідники історичної антропонімії різних регіонів України теж відзначають, що до другої половини XVII ст. ці суфікси не мали станового обмеження і були найпоширенішими, чи належали до поширених на всіх етнічних українських територіях (Фаріон, 2001, с. 53). Наприклад, С. Бевзенко за матеріалами козацьких реєстрів XVII ст. ареалом найбільшого їх поширення називає східні райони Черкаської і Київської областей та західні Полтавської і Чернігівської (с. 151-153). У різних регіонах упродовж цього часу поширеність патронімів на *-ич*, *-ович/-евич* зазнає змін: наприклад, на Закарпатті у XVI–XVII ст. вони сягали 40-50 % (Чучка, 2005, с. XXXVI), а на Гуцульщині вже в XVII ст., на противагу XV–XVI ст., коли патроніми на *-ич*, *-ович/-евич* були найпопулярнішими, на перше місце виходять форми із *-ов*, *-ин*, а у XVIII *-ук*, *-ак* (Близнюк, 2007, с. 128).

Оскільки на кінець XVIII ст. дослідники фіксують велике різноманіття способів найменування, процес розвитку української антропонімійної системи не був повністю завершеним (Митник & Пахомова, 2024, с. 280), остаточно

усталеним. І Митник та С. Пахомова, підсумовуючи дослідження процесу розвитку антропонімійної системи впродовж X–XVIII, а саме антропонімікону українського привілейованого прошарку (князів та шляхти) – проаналізовано понад 8 тисяч антропонімів із понад 90 друкованих і рукописних джерел того часу – наголошують на його неоднорідності та багатогранності, що було зумовлено екстралінгвальними, цивілізаційними, етнічно-культурними та релігійними чинниками. Цей процес супроводжувала трансформація іменника, виникнення післяіменних означень, згодом – звичаєвих історичних протопрізвищ, а також еволюція способів номінації та наявність різнокомпонентних антропонімних формул (Митник & Пахомова, 2024, с. 277).

І. Фаріон, здійснивши зіставний аналіз «функціювання найпоширеніших в українській мові патронімних моделей -ович (-евич)/-енко в історичному розрізі XIV–XVIII століття на різнолокалізованих і вибіркових пам'ятках питомого діловодства», доходить висновку, що в часи козацької національно-визвольної війни формується «пріоритетність вживання первісно демінутивної моделі -енк-о на противагу до давнішої, «родичівської», «міщанської» моделі -ович (-евич) (Фаріон, 2021, с. 456-460). І, що найважливіше, неодноразово наголошує на тому, що «дослідження історичного антропонімікону не тільки неможливе поза соціальним контекстом, – воно саме ним і формоване» (Фаріон, 2021, с. 460).

Однак, попри все сказане вище, ми не можемо ігнорувати чужу за своєю природою соціальну зумовленість тенденцій розвитку української антропонімійної системи в часи остаточного становлення офіційної формули називання українців у межах російській імперії.

Ще перші дослідники українських власних особових назв, зокрема В. Охримович, І. Франко, звертали увагу на вплив державних інституцій, світської та духовної адміністрації на унормування способів адміністративно-правничої ідентифікації особи (цит. за (Худаш, 1977, с. 11, 15, 26)). Зіставивши

характеристики еволюції антропонімоформул в українській і російській мовах за С. Пахомовою (Пахомова, 2012), хочемо звернути увагу на кілька моментів.

По-перше, у допрізвищеву епоху патроніми на *-ич, -ович/-евич* тривалий час, що засвідчено численними розвідками, були широко вживаними в українському соціумі, відзначалися широкою сполучуваністю. Натомість в російській антропонімії вони були соціально обмеженими і утворювалися переважно від християнських імен.

По-друге, в українській антропонімії тривалий час (М. Худаш вважає, що вже з XIV ст. (Худаш, 1977, с. 109)) побутували різноманітні способи ідентифікації особи, але до XVIII ст. переважали дволексемні антропонімні формули, панівними моделями для яких були *особове ім'я+прізвище*, *особове ім'я +патронім* і які усталилися на два століття раніше за подібні російські. У росіян же вже в другій половині XVII ст. переважали трилексемні найменування (Пахомова, 2012, 179, 171).

По-третє, українські трилексемні найменування, попри їхню непоширеність упродовж багатьох століть, дуже розмаїті на різних територіях. Використання трилексемних антропонімних формул фіксують ще документи XVI ст. За Р. Керстою, найбільше серед них тих, що нагадують сучасну трилексемну антропонімну формулу (*Григорей Василевичъ Чапля, Лука Григоровичъ Губа*), але зафіксовано і чимало найменувань, у яких після особового християнського імені було вжито давньослов'янську особову скорочену назву і патронім (*Sawka Bohdan Dubinenko, Trochym Tomilo Huszczenko*) та поєднання християнського імені з двома апелятивними назвами (*Иоанъ Коваль Когут*), поєднання двох християнських імен з відапелятивною або відтопонімною назвою (*Семень Василь Риболовъ, Семень Дениско Матфеевскии*). Іменували ці трилексемні іменування переважно представників соціальної верхівки (Керста, 1984, с. 37). Проте трапляється, що в одному випадку ужито трикомпонентну формулу, а в іншому для найменування тієї ж особи – двокомпонентну. І пропускався саме патронім, на думку дослідниці, як менш істотний елемент. Тричленні антропонімні

формули мали в ті часи строкату неусталену граматичну структуру: С. Пахомова наводить більше 10 видів третього компонента, який приєднувався до дволексемної антропонімної формули особове ім'я + патронім (Пахомова, 2012, с. 190).

Натомість у росіян одразу одноосібно усталилася антропонімна формула: особове ім'я + патронім (від християнського імені) + патронім (від прізвища) – по суті, прототип сучасної трилексемної антропонімної формули. І вже в середині XIX ст. «офіційні матеріали Російської імперії (метрики, паспорти, списки тощо) включають назву по батькові як обов'язкову для всіх верств суспільства» (Пахомова, 2012, с. 157).

Отож цілком погоджуємося із твердженням С. Пахомової про те, що доля трилексемної антропонімної формули *особове ім'я + по батькові + прізвище* в українській антропонімії не збігається з історією аналогічної антропонімної структури в російській мові. Шляхи становлення вказаної антропонімоформули в українській та білоруській мовах, з одного боку, і в російській, з іншого боку, на її думку, помітно відрізняються. Це стосується і умов, і причин, і часу, і території її поширення (Пахомова, 2012, с. 197).

М. Худаш, описуючи тричленні іменування, засвідчені документами XIV–XVIII ст., по-перше, наголошує, що вони представлені не лише сучасною моделлю, але й різними видозмінами вказаної моделі (інший порядок елементів, інші патронімні суфікси, відсутність імені по батькові тощо). По-друге, досліджуваний тип іменувань «представлений нечітко, хронологічно нерівномірно, але з яскраво вираженим фоном», уживання цього способу ідентифікації особи йде по низхідній лінії, на західноукраїнських землях зводиться до раритетів, зате (увага!) «поступово відроджується у кінці досліджуваного періоду на українських землях, що входили до складу росії» і далі цитуємо: «Офіційно трийменна антропонімійна система в Україні була відновлена ще в умовах дореволюційної росії...», «в умовах спільної державності, моделі російської офіційної ідентифікації особи...в документах державного значення, цілком природно, поширюються і на Україну, а з

моменту появи урядових настанов щодо їх нормалізації, набирають прав адміністративно-юридичної норми» (Худащ, 1977, с. 132-133).

Окрім того, розглядаючи проблему питомості трилексемної антропонімної формули для української антропонімійної системи, мабуть, варто взяти до уваги застереження П. Чучки щодо нехтування фактами народної системи називання на противагу офіційній: «...дослідник антропонімії не сміє нехтувати жодною із систем, але вихідним пунктом для нього завжди мусить бути народно-розмовна система, оскільки вона є першоосновою всього. Офіційна ж система великою мірою штучна, особливо в тих випадках, коли вона перенесена з одного діалекту на інший чи, тим паче, з одної мови на іншу. Факти народно-розмовної системи є незрівнянно авторитетнішими як для прикладної, так і для теоретичної ономастики» (Чучка, 2008, с. 14).

ВИСНОВКИ

Визнаючи органічність і давність імені по батькові на *-ич*, *-ович/-евич*, його майже тисячолітню присутність в українській антропонімійній системі, функційне багатство, напрацьоване впродовж усієї історії існування, мусимо все-таки констатувати, що офіційну трилексемну формулу найменування, до складу якої увійшов цей антропонімний компонент, не можна кваліфікувати як таку, що з'явилася винятково в результаті органічного розвитку нашої антропонімійної системи, без чужомовного адміністративного втручання. Проведений аналіз із опертям на численні дослідження української антропонімії засвідчує, що остаточний вигляд офіційної формули називання українців усталився, як і в білорусів, на теренах російської імперії в період формування офіційних антропонімічних стандартів під чужомовним адміністративним тиском, зокрема зазнав впливу вже практично сформованої на той час трилексемної формули офіційного називання в росіян.

І насамкінець про подальшу долю імені по батькові в сучасній офіційній формулі називання українців. Наразі виокремилися два підходи, які до певного часу співіснуватимуть, але з часом один із них через законодавчо закріплені

офіційні правила та в результаті повсякденної практики неминуче рано чи пізно візьме гору.

Отже, за яких умов може бути збережена як офіційна трилексемна формула йменування українців?

По-перше, сприятимуть її збереженню закріплені законодавчо норми вживання, активне використання в офіційних документах, в інших сферах професійного спілкування, зокрема в державних установах, навчальних закладах тощо.

По-друге, якщо держава візьме на себе місію виховання бережливого ставлення до офіційної трилексемної антропонімоформули, культивуватиме ставлення до неї як до культурного спадку, пропагуватиме і підтримуватиме її вживання в офіційній сфері спілкування, активно пропагуючи певні соціальні норми комунікації.

Що, на нашу думку, може завадити збереженню трилексемної формули?

По-перше, в онлайн-середовищі та в міжнародній комунікації сьогодні частіше використовується спрощена дволексемна формула найменування, що складається лише з імені та прізвища. Це пов'язано зі зручністю, лаконічністю та універсальністю такого варіанта для різних культур.

По-друге, глобалізація сприяє поширенню західних моделей спілкування, особливо серед молоді та в бізнес-середовищі.

По-третє, соціальні мережі, месенджери та інші онлайн-платформи часто заохочують неформальне спілкування, під час якого використання повного імені, зокрема імені по батькові, може здаватися надмірним. Р. Осташ, аналізуючи антропонімікон Реєстру Війська Запорозького 1649 року, звернув увагу на соціальну зумовленість функціонування в українській мові патронімічних моделей на *-ович/-евич*. Зокрема дослідник наголосив: «...прізвищевими назвами на *-ич*, *-ович/-евич* могли ідентифікувати людей або старших за віком (яких у давніх полках порівняно з новоствореними було, звичайно, більше), або тих, хто мав особливі заслуги у козацькому війську, або, зрештою, більш заможних козаків – адже соціальна диференціація у

козацькому війську була досить значною. Тому, гадаємо, суфікс *-ич*, *-ович/-евич* надавав патронімічним утворенням відтінок пошани» (Осташ 1995, с. 518). Ця ієрархічно вища, давня за походженням маркованість суспільних ролей патронімів на *-ич*, *-ович/-евич*, як засвідчує практика, збережена донині і тому для віртуальної спільноти, яка толерує неофіційне, дружнє спілкування, може видаватися недоречною.

По-четверте, з огляду на швидкий темп сучасного життя та специфіку онлайн-комунікації, уживання коротшої форми найменування стає, на думку сучасних мовців більш практичним та таким, що заощаджує час.

ПЕРСПЕКТИВИ ПОДАЛЬШИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

Перспективи подальших студій передбачають поглиблене вивчення соціально-правового та соціокультурного аспектів проблеми, а саме:

1. Детальний аналіз особливостей адміністративно-правового унормування вживання імені по батькові в різні історичні періоди та на різних українських територіях (зокрема, порівняння російського адміністративного впливу на східних землях та дволексемного називання на західноукраїнських).

2. Вивчення актуального функціонування імені по батькові в сучасній українській мові, зокрема:

- дослідження частотності та варіативності його вживання у різних стилях мовлення (офіційний, публіцистичний, розмовний) та в різних регіонах України;
- вивчення того, як соціальний контекст і сучасні тенденції (як-от відмова від патроніма) формують нинішній український іменник, впливають на творення модерної офіційної антропонімоформули.

ЛІТЕРАТУРА

Бевзенко, С.П., Волочанська, Л.Є, Мефодовський, С.І., Олійникова, В.П. (1976). Українські прізвища правобережної Середньої Наддніпрянщини в XVII ст. (Чигиринський. Черкаський, Корсунський, Канівський полки). *Питання сучасної ономастики*. Наукова думка, С. 151–153. [Bevzenko, S. P., Volochans'ka, L. Ye., Mefodovs'kyi, S. I., & Oliinykova, V. P. (1976). Ukrainian Surnames of the Right-Bank Middle Dnieper

- Region in the 17th Century (Chyhyryn, Cherkasy, Korsun, Kaniv Regiments). *Issues of Modern Onomastics*. Naukova dumka, pp. 151–153.]
- Близнюк, Б. (2007). Нормалізація й кодифікація особових назв на Гуцульщині. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Мовознавство*, 1(16), 123-129. [Blyznyuk, B. (2007). Normalization and Codification of Personal Names in Hutsulshchyna. *Scientific Notes of Ternopil National Pedagogical University. Series: Linguistics*, 1(16), 123-129.]
- Гумецька, Л. Л. (1958). *Нарис словотворчої системи української актової мови XIV-XV ст.* Вид-во АН УРСР. [Humetska, L. L. (1958). *An Outline of the Word-Formational System of the Ukrainian Chancellery Language of the 14th–15th Centuries*. Vyd-vo AN URSSR.]
- Дзира, О. (2013). До історії вивчення української антропоніміки. *Гілея: науковий вісник*, 72, 13-20. [Dzyra, O. (2013). Towards the history of the study of Ukrainian anthroponymy. *Hileya: Scientific Bulletin*, 72, 13-20.]
- Єфименко, І. В. (2003). *Українські прізвищеві назви XVI ст.* Київ. [Yefymenko, I. V. (2003). *Ukrainian family names of the 16th century*. Kyiv.]
- Керста, Р. Й. (1984). *Українська антропонімія XVI ст. Чоловічі іменування.* Ін-т мовознавства імені О. О. Потебні, Наук. думка. [Kersta, R. I. (1984). *Ukrainian Anthroponymy of the 16th Century. Male Naming*. Institute of Linguistics named after O. O. Potebnya, Nauk. Dumka.]
- Кравченко, Л. (2012). Патроніми в українських говірках (іменування синів). *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 56 (1), 322-332. Kravchenko, L. (2012). Patronyms in Ukrainian Dialects (Naming of Sons). *Visnyk of Lviv University. Series Philology*, 56 (1), 322-332.]
- Митник, І. & Пахомова, С. (2024). *Антропонімікон українського привілейованого прошарку X-XVIII ст.* Warszawa-Siedlce. [Mytnyk, I. & Pakhomova, S. (2024). *The Anthroponymicon of the Ukrainian Privileged Stratum of the 10th–18th Centuries*. Warszawa–Siedlce.]
- Пахомова, С. М. (2012). *Еволюція антропонімічних формул у слов'янських мовах.* Вид-во Олександри Гаркуші. Pakhomova, S. M. (2012). *Evolution of Anthroponymic Formulas in Slavic Languages*. Oleksandra Harkusha Publishing House.]
- Осташ, Р. (1995) *До походження прізвищевих назв Реєстру (спроба етимологічного словника). Реєстр Війська Запорозького 1649 року.* Наукова думка, С. 517–519. [Ostash, R. (1995) *On the origin of the surname names in the Register (an attempt at an etymological dictionary). The Register of the Zaporozhian Host of 1649.* Naukova Dumka, pp. 517-519]
- СУОТ (2012). *Словник української ономастичної термінології.* Харків. SUOT (2012). *Dictionary of Ukrainian onomastic terminology*. Kharkiv. [in Ukrainian]
- УМ (2007). *Українська мова: енциклопедія.* Київ: Вид-во „Українська енциклопедія” імені М. П. Бажана. [UM (2007). *Ukrainian Language: Encyclopedia*. Kyiv: Vyd-vo "Ukrainska entsyklopediia" imeni M. P. Bazhana.]
- Фаріон, І. (2021). Соціальні передумови динаміки функціонування прізвищевих моделей -ич, -ович (-евич)/-енко: діахронний аспект. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія*, 1(45), 456-462. [Farion, I. (2021). Social Preconditions for the Dynamics of Functioning of Surname Models -ych, -ovych (-evych) / -enko: Diachronic Aspect. *Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology*, 1(45), 456-462.]
- Фаріон, І. (2001). *Українські прізвищеві назви Прикарпатської Львівщини кін. XVIII – поч. XIX ст. (з етимологічним словником).* Літопис. [Farion, I. (2001). *Ukrainian Surnames of the Carpathian Lviv Region, Late 18th – Early 19th Centuries (with an Etymological Dictionary)*. Litopys.]
- Худаш, М. Л. (1977). *З історії української антропонімії.* Наукова думка. [Khudash, M. L. (1977). *From the History of Ukrainian Anthroponymy*. Naukova Dumka.]

- Чучка, П.П. (2005). *Прізвища закарпатських українців: історико-етимологічний словник*. Львів: Світ. Chuchka, P.P. (2005). *Surnames of Transcarpathian Ukrainians: historical and etymological dictionary*. Lviv: World.]
- Чучка, П.П. (2008). *Антропонімія Закарпаття : монографія*. Ужгород. [Chuchka, P.P. (2008). *Anthroponymy of Transcarpathia*. Uzhhorod.]
- Ющишина, О. (2019). Історія вивчення української антропонімії та перспективи досліджень антропонімів Хмельниччини. *Вісник Львівського університету. Серія філологічна*, 71(2), 130-145. [Yushchyshyna, O. (2019). The History of the Study of Ukrainian Anthroponymy and Research Prospects for Anthroponyms of Khmelnytskyi Region. *Visnyk of Lviv University. Series Philology*, 71(2), 130-145.]

АНОТАЦІЯ

Вступ. Статтю присвячено одному з найдискутованіших питань в українському мовознавстві – статусу імен по батькові в офіційній українській системі називання. Проаналізовано позиції різних дослідників щодо походження та еволюції цього розряду антропонімів, зокрема утворень на -ич, -ович, -евич та їхнього місця в українській антропонімії системі. Наголошено: складність проблеми зумовлена зокрема й тим, що вона охоплює не лише лінгвістичні аспекти, а й історичні, соціальні та правничі.

Мета дослідження. Метою дослідження є аналіз історичного розвитку та змін, яких зазнавали лінгвістичний статус і соціокультурне значення імен по батькові в українській антропонімії системі впродовж тривалого періоду свого функціонування. Розвідка спрямована на виявлення причин дискусійності особливостей вживання цього розряду антропонімів у сучасному узусі та окреслення чинників, що впливають на сучасне побутування імен по батькові.

Об'єкт дослідження. Об'єктом дослідження є імена по батькові як елемент української антропонімії системи, їх генезис, функціонування та взаємодія з іншими антропонімічними компонентами в діяхронії.

Методи дослідження. Опрацьовано значну кількість наукових праць, монографій та дисертацій, що висвітлюють історію української антропонімії, із залученням аналізу й синтезу, індукції, дедукції, спостереження. Застосовано описовий метод для систематизації та класифікації матеріалу, а також елементи діяхронного аналізу для представлення еволюції патронімів від давньоруської доби до сучасності. Зіставний метод використано для аналізу відмінностей у формуванні української та російської антропонімічних традицій, з огляду на значний адміністративний тиск, якого зазнала наша система називання з боку російської.

Результати дослідження. Аналіз численних праць українських ономастів засвідчує, що патроніми на -ич, -ович, -евич є давнім та органічним елементом української антропонімії системи. Вони утворювалися за допомогою патронічних суфіксів ще починаючи з давньоруської доби і виконували різноманітні функції: від заміни імені, уточнювального елемента до протопрізвища та власне патроніма. У трилексемних антропонімічних формулах були вживані в сучасній функції імен по батькові на -ич, -ович/-евич поряд з іншими патронічними назвами.

Використання трилексемної формули (ім'я + по батькові + прізвище) в українській мові не збігається з її аналогом в російській, оскільки її легалізація відбулася пізніше і під впливом зовнішніх чинників.

Висновки. Стаття доводить, що трилексемна антропонімічна формула в українській мові не калькована з російської, а є результатом самостійного розвитку і має тривалу історію побутування. Однак її остаточне утвердження як офіційного іменування було пов'язане із впливом російської адміністративної системи.

Ключові слова: ономастика, антропонімія система, патронім, ім'я по батькові, соціокультурний аспект

Стаття надійшла 2 жовтня 2025 р.

Інформація про автора

Наталія КОЛЕСНИК

доктор філологічних наук, професор

Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича

Чернівці, Україна

e-mail: n.kolesnyk@chnu.edu.ua;

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4056-6653>

Note on Contributor

Nataliia KOLESNYK

Doctor of Philology, Professor

Chernivtsi Yuriy Fedkovych National University

Chernivtsi, Ukraine

e-mail: n.kolesnyk@chnu.edu.ua;

ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-4056-6653>